

*Iva Salopek Bogavčić**

Od kontumca do bolnice: javnozdravstveni uvjeti gradiške Posavine 18. i 19. stoljeća

Dosadašnje spoznaje o sanitarnom kordonu na granici prema Osmanskom Carstvu, organiziranom putem karantena, čardaka i raštela od Primorja do Ugarske, pokušat će se ovim radom upotpuniti usmjeravanjem posebne pozornosti na trgovački prijelaz i utvrdu Gradiška na Savi. Uvidom u arhivsku građu, novine i neobjavljene planove kontumca te raštela koji su bili sagrađeni pored pogranične utvrde Gradiška tijekom 18. i 19. stoljeća pokušalo se razumjeti funkcioniranje kontumca sredinom 18. stoljeća, slijediti proces njegova napuštanja krajem 18. stoljeća, stvaranje raštela, kao i organiziranje prvih bolnica. Zdravstvena skrb krajem 18. stoljeća organizirana je u unutrašnjosti utvrde u vidu formiranja garnizonske bolnice oko 1780. u Staroj Gradiški. Na temeljima javnozdravstvene ostavštine rada kontumca, garnizonske bolnice te zalaganjem pukovnika Gradiške pukovnije Franje Horaka sagrađena je 1842. pukovnijska bolnica u Novoj Gradiški. Javnozdravstvenu vojnu infrastrukturu naslijedila je civilna vlast te je novogradiška bolnica krajem 19. stoljeća postala županijska bolnica.

Ključne riječi: kontumac Stara Gradiška, dijareja, raštel, bolnica Nova Gradiška, epidemije, kuga

Uvod

O funkciji sanitarnoga kordona i kontumaca sve više se zna zbog recentnijih historiografskih istraživanja o toj temi, stoga cilj ovoga rada nije bio razumjeti kontekst monarhijske vanjskopolitičke i zakonodavne uloge u formiranju javnozdravstvenih prilika, nego povezati jednu lokalnu javnozdravstvenu situaciju s regionalnim kontekstom, ali ujedno istražiti horizontalni razvoj institucija javnoga zdravstva koje su od institucija 18. stoljeća postale zalogom budućih zdravstvenih ustanova. Metodološki komparacijom arhivskoga gradiva, onodobne

* Iva Salopek Bogavčić, 10 000 Zagreb, Republika Hrvatska, E-mail adresa: iva.salopek.bogavcic@gmail.com

literature, planova i nacrtu pokušalo se pratiti stvaranje i promjene funkcije i mjesta pojave zdravstvene skrbi, od javnozdravstvenih i trgovačkih funkcija na samoj granici s Osmanskim Carstvom do preseljenja u unutrašnjost s novom funkcijom razvoja pukovnijske bolnice, koja ukidanjem Vojne krajine te spajanjem s civilnom Hrvatskom postaje civilna županijska bolnica u drugoj polovini 19. stoljeća. Oslanjanjem na bogatu historiografsku literaturu o segmentu javnozdravstvenoga uređenja sanitarnoga kordona u Slavoniji, kao ishodištu razumijevanja problematike, poput radova Roberta Skenderovića¹, Ivane Horbec², Mirka Dražena Grmeka³, Luje Thallera⁴, Biserke Belicza⁵ itd., pokušat će se odgovoriti na neka pitanja. Pritom su korišteni i suvremeni spisi poput djela Oriovčanina⁶, Taubea⁷, Engela⁸ te shematizama⁹ i statistika¹⁰. Prije svega, pokušat će se uslijed pomanjkanja arhivskoga gradiva naglasak staviti na nacрте i planove o kontumcu, a na temelju analize popratnih dokumenata vizualne građe pokušat će se razumjeti djelovanje kontumca u Gradiški na Savi, razlozi njegova ukidanja te slijediti proces stvaranja raštela i novoga kontumca. Na temelju analize neobjavljenih planova kontumca iz 1741. i 1774. pokušat će se razumjeti zašto je došlo do napuštanja prvotnoga kontumca, gradnje raštela krajem 18. stoljeća, kao i formiranja garnizonske bolnice u sklopu utvrde krajem 18. stoljeća te naposljetku formiranja novoga kontumca. Pokušat će se te promjene dovesti u vezu sa zakonom iz 1770. i promjenama zakona iz 1773., ali i osnivanjem nove garnizonske bolnice unutar utvrde Gradiška na Savi. Kao cilj rada nametnuo se pokušaj uočavanja povezanosti horizontalnih javnozdravstvenih struktura te otkrivanja

¹ Robert Skenderović, „Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji”, u: *Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavanskom Brodu 18-19. listopada 2013.*, ur. Branko Ostajmer (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015), 313.

² Ivana Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države: prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015).

³ Mirko Dražen Grmek, „O stručnoj naobrazbi liječnika u Hrvatskoj do početka XVIII. stoljeća”, *Liječnički vjesnik* 90 (1968), br. 12: 1221-1238.

⁴ Lujo Thaller, „Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od 1770. do 1850.”, *Liječnički vjesnik* 48 (1926), br. 9: 522-538.

⁵ Biserka Belicza, „Zdravstvo i zdravstvene prilike Slavonije u 18. stoljeću”, u: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova*, ur. Dušan Čalić i Đuro Berber (Osijek: JAZU, 1991), 293-304.

⁶ Luka Ilić Oriovčanin, *Lovorike gradiškog graničarskog puka br. 8 opjevaju narodne pjesme koje je sabrao i razjasnio Luka Ilić Oriovčanin bivši vojni duhovnik sad župnik* (Nova Gradiška: GTP „Gembarovski”, 1990).

⁷ Friedrich Wilhelm von Taube, *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema* (Novi Sad: Matica srpska, 1998).

⁸ Franz Stefan Engel, *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema* (Novi Sad: Matica srpska, 2003).

⁹ Johann Nepomuk Isfordink, *Schematismus über das zum Sanitäts-Dienste der k. k. Armee und der Militär-Gränz-Population gehörige Personale* (Wien: B. Ph. Bauer, 1829).

¹⁰ Carl B. von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums. Ein Versuch*, sv. 1-2 (Wien: Gedruckt und im Verlage bei Carl Gerold, 1817, 1823).

u kojoj su mjeri na razvoj institucija utjecali zakoni ili naredbe ili pak vanjske okolnosti poput povlačenja kuge, rata ili angažmana pojedinaca.

Javnozdravstveni kontekst Monarhije i zarazne bolesti novogradiške Posavine 18. i 19. stoljeća

Uključivanje države u pitanja zdravstva tijekom 18. stoljeća rezultat je kombinirane ideje prosvjetiteljstva i kameralizma jer je bogatstvo države bilo u njezinu stanovništvu, o kojem se država morala brinuti da bi ono svojim prinosima moglo graditi tu istu državu. Stanovništvo je trebalo biti dobro (zdravo) da bi bilo produktivno, stoga je posljedično ugroženost stanovništva epidemijama postala državno pitanje.¹¹ Veliki bečki rat 1683. – 1699., potom mletačko-osmanski rat 1714. – 1718. te naposljetku rusko-turski rat 1735. – 1739. utjecali su na migracije diljem Posavine, pobune stanovništva, prazne bečke blagajne, kao i stalne vojnouppravne promjene. Tim perturbacijama dodatno su doprinijele pojave zaraznih bolesti poput kuge i dijareje (*diarrhea*), koje su zajedno s inače nezdravim geografskim, močvarnim područjem Posavine utjecale na naseljavanje, trgovinu i normalizaciju života. Habsburška Monarhija na sve je to gledala pragmatično, pokušavajući stvoriti sustav koji će biti samoodrživ kroz prizmu prikupljanja dažbina i kontribucija te konsolidiranja područja Savske gornje krajine, tj. pretvorbom dotadašnjih obrambenih funkcija Krajine u svojevrсни oblik profesionalne vojske.¹² Stabilnost koja je uslijedila na istočnim teritorijima Hrvatsko-Slavonskoga Kraljevstva, Ugarske i Banata nakon Požarevačkoga mira¹³, kao i na području Hrvatske i Slavonije nakon rusko-turskoga rata 1735. – 1739., bila je nužna da bi se mogli razviti učinkoviti gospodarski odnosi. Loše zdravstvene prilike, ponajviše zbog blizine granice i učestalih poplava diljem Posavine, ratna, migracijska, trgovačka neizvjesnost te razbojstva diljem Slavonije negativno su utjecali na lokalno gospodarstvo, siromaštvo i glad stanovništva. Takvo stanovništvo, koje je primarno bilo ratarsko te je umjetno pretvoreno u neplaćeno vojno¹⁴, a sredinom 18. stoljeća nije si moglo financirati ni uniformu te je bježalo od obveza, zasigurno nije bilo dobar fiskalni potencijal, pa na tom tragu treba tražiti i osnove za formiranje sanitarnoga kordona, čije se stvaranje može shvatiti kao oblik investicije u zdravstvo¹⁵, ali posljedično i kao oblik osiguranja za stabilno gospodarstvo¹⁶.

¹¹ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 36.

¹² Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, sv. I: *Rana krajiška društva* (Zagreb: Naprijed, 1997), 222.

¹³ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 86.

¹⁴ Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, sv. I, 250.

¹⁵ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 39-40. Na temelju djela kameralista Johanna Heinricha Gottloba von Justija i Josepha Sonnenfelsa, izgradnja institucionalnoga aparata bila je jedan od vidova djelovanja države koja je trebala preuzeti brigu o javnom zdravstvu da bi ono prešlo iz dotad lokalnoga u državni interes.

¹⁶ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 39-40. Na temelju djela kameralista Justija i Sonnenfelsa, poboljšanje zdravstvenih prilika povezano je s rastom gospodarstva.

Iako su zarazne bolesti bile česte na području Posavine zbog blizine granice s Osmanskim Carstvom, tek uspostavom mira, nakon potpisivanja Požarevačkoga mira 1718. te Beogradskoga mira 1739., pokazalo se nužnim uvesti odgovarajuće mjere kojima bi se smanjila njihova razorna snaga. Prve mjere koje su postojale početkom 18. stoljeća prema Osmanskom Carstvu bile su reaktivne, lokalne i privremene.¹⁷ Reaktivnost se odnosila na motrenje stanja na graničnom i susjednom području te djelovanje ako se bolest pojavila na susjednom području; lokalni karakter mjera značio je da su one bile pod djelovanjem vojske, koja je organizacijski u tom pogledu djelovala po nalogu Sabora, a privremeni karakter podrazumijevao je da sve mjere koje su korištene nisu postojale u vrijeme bez epidemija i nisu imale preventivni karakter. To su promijenili tek zakonodavni okviri protiv kuge od 1709. do 1728.¹⁸ završno s patentom Karla VI. Tako su sva roba i ljudi morali biti zadržani u karanteni, organizirana je stalna straža duž granice, a dotad privremeni sustav sanitarnoga kordona pretvoren je u stalni sanitarni kordon sastavljen od kontumaca, čardaka, raštela i sl. radi provedbe stalnih protuepidemijskih mjera¹⁹. Taj sustav straže, informiranja, karantena i raštela protezao se na 1900 km dugoj granici Habsburške Monarhije i Osmanskoga Carstva i bio je čudna simbioza zdravstveno-gospodarskoga graničnog pojasa.²⁰ Sustav sanitarnoga kordona sastojao se od organiziranoga kontumaca (prostora i mjera izolacije) za pregled i izolaciju ljudi i robe, čardaka kao svojevrstnih trajnih oblika straže i nadzora, „potajnice” kao oblika straže za vrijeme trajanja zaraze, raštela kao svojevrstnoga oblika prostora za trgovanje pod epidemiološkim nadzorom te obavještajne službe. U razvojnom smislu, prva formiranja sustava nailazila su na infrastrukturne, financijske, kadrovske i slične probleme, pa sustav na području Slavonije nije ni zaživio prije četrdesetih godina 18. stoljeća.²¹ Od lipnja 1740. mogao je započeti proces gradnje stalnih kontumaca²² te su u Slavoniji od 1741. planirani kontumaci Zemun, Brod, Gradiška, od 1742. Kostajnica u Banskoj krajini, a kasnije i u Karlovačkoj krajini Slunj i Rudanovac.²³ Reorganizacijom financiranja javnozdravstvene uprave²⁴ i novim pravilnikom iz 1770. organizirana je uprava javnozdravstvenoga sustava tako da je bio podijeljen na segmente: erdeljski dio s pet kontumaca na granici s Vlaškom te četiri kontumaca na granici s Moldavijom, Temišvarski Banat s tri kontumaca, Mađarski

¹⁷ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 88.

¹⁸ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 89.

¹⁹ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 90.

²⁰ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 90.,

²¹ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 95.

²² Ivanka Bunčić, *Brodski kontumac*, katalog izložbe (Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja, 1989), 4.

²³ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 95.

²⁴ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 96.

s jednim kontumacem, Slavonski sa Zdravstvenim povjerenstvom u Osijeku i pet kontumaca u Banovcima, Zemunu, Mitrovici, Brodu i Gradiški, na području civilne Hrvatske jedan kontumac u Kostajnici te u Karlovačkom generalatu dva kontumaca.²⁵ Nakon 1770. promijenjene su lokacije i namjene kontumaca zbog racionalizacije troškova, a do dvadesetih godina 19. stoljeća njihov se broj smanjio te je preostalo samo nekoliko kontumaca i raštela.²⁶ Specifičnost sanitarnoga kordona bila je i u tome što je on od prvotno javnozdravstvenoga i preventivnoga pojasa prerastao u kurativni oblik medicine jer u sklopu njega nisu bili samo ljekarnici koji bi dolazili riješiti situaciju s trenutačnom epidemijom, nego su ondje djelovali liječnici, ljekarnici i babice koji su se prema svojim funkcijama s vremenom zadržali na lokalnim područjima te zaista liječili, a ne samo obavljali funkciju segregacije, nadzora itd.

O načinima ophođenja s kugom i drugim zaraznim bolestima može se saznati iz zakona, pravilnika, kronika, putopisa i sličnih povijesnih izvora, koji dopunjuju fragmentarnu arhivsku građu. Oriovčanin navodi da se kuga u Gornjoj savskoj krajini pojavila tijekom 1722., točnije na području Batrine, Štivice, Lipovljana, Piljenice, Petrova Sela, Vrbove, Svinjara, Pričca, Maline, Drenovca, Oriovca, Radovnja, Kujnika i u Lovčićima, te je tada dvorski liječnik poslan na gradiško područje.²⁷ Druga veća pojava kuge, prema nekrolozima samostana koje navodi Jančula, a i zapisima Protokola, u Banatu je započela već 1736. te su njome bili zahvaćeni samostani u Beogradu, Petrovaradinu, Iloku, Vukovaru, Baji, Budimu, Mohaču, Gradiški, Cerniku i Požegi.²⁸ Od kuge su u samostanima umirali franjevci u Banatu, Beogradu, Subotici, Iloku i Vukovaru već 1738., a primjer iz vukovarskoga samostana govori o tome da su vojnici koji su se vraćali iz rata zarazili Vukovarce.²⁹ U Osijeku je 1739. od kuge umrlo oko 672 ljudi.³⁰ Kuga je u gradovima pored Dunava vladala u dva naleta, od jeseni 1738. do proljeća 1739. i od kraja 1739. do proljeća 1740., stoga ideja koju navodi Jančula, da je kuga u požeški kraj 1739. došla iz smjera Srbije, nije neosnovana.³¹ Skenderović navodi dva smjera kretanja bolesti, jedan linijom Beograd – Petrovaradin – Ilok – Vukovar – Osijek, a drugi linijom Srbija – Bosna – Slavonija – Gradiška – Cernik – Požega.³² Navodeći kronike cerničkoga samostana, Jančula piše³³ da je granica prema Bosni zbog rata bila zatvorena te su

²⁵ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 97.

²⁶ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 97.

²⁷ Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, 57.

²⁸ Julije Jančula, *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika* (Cernik: Vlas. naklada, 1980), 171-174.

²⁹ Jančula, *Povijest Cernika*, 172.

³⁰ Jančula, *Povijest Cernika*, 173.

³¹ Jančula, *Povijest Cernika*, 171.

³² Skenderović, „Sanitarni kordon na Savi”, 318.

³³ Jančula, *Povijest Cernika*, 171. Navodi da tijekom 1738./1739. nije bilo ratnih događanja, pa tako ni prelaska vojske, a s druge strane promet vojske prema Srbiji bio je izrazit, kao i kretanje stanovništva.

mogle prelaziti samo vojne snage, a 1738./1739. nije bilo vojnih sukoba, promet iz smjera Banata i Srbije bio je intenzivan i živ jer je stanovništvo bježalo prema zapadu baš zbog ratnih prilika te je tako moglo donijeti kugu.³⁴ Kuga je u požeškom i cerničkom kraju harala od veljače do 28. studenog 1739., a zahvatila je i pakrački kraj, pogotovo Međuric i Kraljevu Veliku.³⁵

Po povlačenju vojske nakon Banjalučke bitke 1737. s vojskom se u okolici Gradiške na Savi i Cernika pojavila, prema navođenju Jančule *diarrhea*³⁶. Oko 6000 bolesnika, prema kronikama cerničkoga samostana, ležalo je u okolici mjesta, što u kaštelu, što po kućama, što po šatorima u šljivicima i šumama.³⁷ Od te bolesti umrli su i general Missling i prinčev ađutant Makoer.³⁸ Bolesnici su premještani prvo u Đakovo, a onda u Pakrac, te Jančula, navodeći prema Protokolu, opisuje kako su oboljeli padali po cesti i tako ostajali nesahranjeni, pa ih je zbog toga pokapalo lokalno stanovništvo.³⁹ Bitno je istaknuti da se navodi da je bolest ugrozila i goveda i ljude te se nakon dijareje pojavila kuga. Broj od 6000 slučajeva nije malen i ako je bio vezan uz stoku i ljude te je zaraza došla s područja Bosne, s južne obale rijeke Save, otvara se pitanje o kojem je uzročniku zaraze riječ. Toliko velik broj oboljelih, bolest stoke, blizina poplavne rijeke Save te ljetni mjeseci tijekom kojih se pojavila zaraza otvaraju pitanje kakva je to bila vrsta dijareje od koje je umiralo toliko mnogo ljudi.

Tadašnje mjere, kojih su se stanovnici pridržavali, uključivale su obustavu svih poslova, zabranu sajmova i putovanja te ograničeno kretanje. Škole su bile zatvorene od 1. lipnja 1739. do 4. ožujka 1740., a crkve su ostale zatvorene do 9. veljače 1740. te se misa služila pod vedrim nebom, a vjernici su morali biti udaljeni jedni od drugih. U cerničkoj je župi 1730. bilo 100 duša, a 1746. Cernik ima 220 duša i 60 kuća.⁴⁰ Prema navođenju kronika, najviše je stradalo stanovništvo na području Gradiške na Savi i u okolici Cernika.⁴¹ Nakon te epidemije kuge vjerojatno su sagrađene zavjetne kapelice sv. Roka u Opatovcu i kapelica sv. Roka sa zapadne strane utvrde Gradiška na Savi.

O jačini kuge tada piše i Barlè navodeći da su ju trgovci donijeli sa sobom iz Srijema i Bačke u Gradišku oko Uskrsa. Tadašnji cernički gvardijan Mijo Pavunović pisao je zagrebačkom biskupu Jurju Branjugu o stanju u gradiškom i cerničkom kraju. U cerničkom samostanu umrla su tri oca, u gradiškom i požeškom po

³⁴ Jančula, *Povijest Cernika*, 170-174.

³⁵ Jančula, *Povijest Cernika*, 171.

³⁶ Jančula, *Povijest Cernika*, 171.

³⁷ Jančula, *Povijest Cernika*, 170.

³⁸ Jančula, *Povijest Cernika*, 170.

³⁹ Jančula, *Povijest Cernika*, 170.

⁴⁰ Jančula, *Povijest Cernika*, 174.

⁴¹ Jančula, *Povijest Cernika*, 173.

četvorica, kao i mnoštvo klera. Misa se služila u drvenim kapelicama podignutim u polju. Cernički franjevac navodi poganski običaj kojim se lokalno stanovništvo služilo u borbi protiv kuge. Mladići i djevojke napravili su drveni plug koji su goli vukli oko sela. Plug bi zakopali u zemlju nakon što su završili krug oko sela na mjestu gdje su počeli orati. Franjevac je smatrao da odrješenje od toga grijeha treba biti preko javne pokore, tako da su tijekom čitave godine jedan dan u tjednu morali postiti u čast sv. Antunu, a plug izvaditi iz zemlje i spaliti.⁴² Kuga se tada iz Slavonije proširila u Moslavinu, a biskup Branjug poslao je okružnicu s naputkom svojem svećenstvu kako se treba ponašati u vrijeme epidemije. Svećenstvo je trebalo odgovoriti na sljedeća pitanja: 1. Koliko je u pojedinoj župi bilo mrtvaca i od koje su bolesti umrli? 2. Kakvi su bili vanjski znakovi bolesti? 3. Jesu li umrli od kužne zimice? 4. Jesu li bili jako žedni ili im je bila teška glava i nisu mogli spavati?⁴³

Biskup Branjug tražio je da župnici održavaju zavjetne procesije jer je, prema njegovu tumačenju, bolest bila povezana sa srdžbom Božjom. Tako su postojale upute o pokori naroda, upute o tome da župljani ne bi trebali umirati bez pokajanja i ispovijedi. U isto vrijeme generalni vikar Sinesperg izdao je naputak o žvakanju korijena angelike i konzumaciji bijeloga luka.⁴⁴

Prema Barlèu, kuga se opet pojavila u Gradiški 1743., kamo je došla iz Bosne, pa je onda prenesena iz Gradiške u Kostajnicu.⁴⁵ Treći put kuga se na novogradiškom području proširila tijekom listopada 1795. do svibnja 1796. te je cijela pukovnija, prema navođenju Oriovčanina, bila zaražena,⁴⁶ zbog čega su profesor Gabrieli, petrovaradinski „liekar“⁴⁷ Kolly, brigadir te kantonski upravitelj uspjeli zarazu staviti pod kontrolu do svibnja 1796. godine. Četvrti put postojala je sumnja na pojavu kuge kod Lužana i Novske, a nakon karantena pojavila se kod Jasenovca 1815. te je tada oboljelo 512 osoba.⁴⁸ Zbog straha od daljnje zaraze organizirana je prva priručna bolnica, koju su činile dvije kuće kod svilane. Vjerojatno je to bilo organizirano u Novoj Gradiški, a ne u Okučanima, gdje je također postojala svilana. Tridesetih i četrdesetih godina 19. stoljeća još su se kolera i srdobolja raširile po zapoljskom, oriovačkom i lonjskom kraju. U drugoj polovini 19. stoljeća u novogradiškoj Posavini većinom su bile prisutne bolesti poput malarije, tuberkuloze, ospica, hripavca, šarlaha, trahoma, kolere i sl.⁴⁹

⁴² Janko Barlè, „Još nekoliko podataka o kugi god. 1739. i god. 1743.-1745.“, *Liječnički vjesnik* 34 (1912), br. 1: 7.

⁴³ Barlè, „Još nekoliko podataka o kugi“, 9.

⁴⁴ Barlè, „Još nekoliko podataka o kugi“, 9.

⁴⁵ Barlè, „Još nekoliko podataka o kugi“, 9.

⁴⁶ Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, 57-58.

⁴⁷ Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, 58.

⁴⁸ Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, 58.

⁴⁹ Iva Salopek Bogavčić, „Novogradiški kotar 1886.-1914.“ (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2016), 316.

Djelovanje staroga i novoga gradiškoga kontumca

Gradiška na Savi naselje je koje je u kontinuitetu naseljavano s obje strane rijeke te se u povijesnim srednjovjekovnim dokumentima spominje već od 1295. kao „*portus super Zavam Alsogradisca nuncupati*. Kasnije, 1465. godine javila se kao Gradiški prijelaz, tj. *vadum Gradisthe*”.⁵⁰ Na temelju kontinuirane naseljenosti na obje strane rijeke, razumijevanjem značenja *portus*, *vadum*, *wrodt* pri opisivanju samoga mjesta, jasno se ističe u kojoj je mjeri trgovina bila nužna za razvoj i opstanak obaju mjesta. Uzajamna orijentacija i povezanost naselja s desne strane rijeke s onim s lijeve strane utjecala je na međuovisnost naselja blizanaca, koja su se tek od 1699. počela samostalnije razvijati zbog uspostave granice. Uspostavom mira dolazilo je do početnih faza planske obnove i prvotno skromnije izgradnje utvrde Gradiška na Savi, pod upravom generala Petrasca već od 1700. do 1725., a tek nakon toga razdoblja došlo je do znatnije urbanizacije naselja i promjene njegovih struktura iz predosmanske utvrde u baroknu pograničnu utvrdu. Nadogradnja je bila moguća tek nakon Požarevačkoga (1718.) i Beogradskoga (1739.) mira. Iako je u tom razdoblju došlo do rekonstrukcije utvrde i promjena unutar nje te rada na obrambenim fortifikacijskim elementima poput grabišta, palisade, ophoda i glasijske, nova naselja u okolici utvrde bila su tek u planu te su prema planovima koje donosi Kljajić od 1715. do 1740. na tom području bile ucrtane samo štale, vrtovi, groblje i kapela⁵¹ a sam kontumac nije bio ucrtan u planovima do 1740. godine.

O gradiškom kontumcu raspravljalo se u Saboru već 1734. jer je Sabor molio kralja da ga oslobodi obveze gradnje zgrade kontumca.⁵² Lazar Čelap navodi da je prvi upravitelj kontumca Jozefa Trager bio u Novoj Gradiški od 1738. do 1740. godine.⁵³ Djelovanje kontumca u to doba potvrđuje i prvi plan kontumca Gradiške na Savi. Plan samoga objekta naslova *Plan Profil et Faciaden de la Contumatz et ce qui a eux apertient a Gradiska* iz 1741. čuva se u Austrijskom državnom arhivu⁵⁴, a napravljen je u francuskom izdanju nepoznatoga autora (slika 1).

⁵⁰ Iva Salopek Bogavčić, *Na tragu imena. Putevima povijesnih toponima Zapadne Posavine* (Zagreb: Institut za vrednovanje i obradu razglednica, 2022), 123-125 (elektronička knjiga, <https://www.e-muzej.com/books>).

Iva Salopek Bogavčić, „Kontinuitet toponima od 1210. na gradiškom području” (kvalifikacijski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2007), 16-17. U 16. stoljeću na karti Lazarusa-Lazara prikazan je toponim *Hradistie*, 1534. *Gradische in portu fluvius Zaws*, 1536. *Gradystha et Rewa*, *Gradyski castrum*, 1540. *Gradischye*, 1545. *Gracsiza*, *Gradischa Ry*, *Gradischyarewe*, *Gradiczka*, 1548./49. *Gradyska*, 1552. *Gradysthye Rewa*, *Gradishkhi Wrodt*, 1554. *Gradischer vrfar*, 1560. *vadum Gradystschy*, 1560. *Gradischky Wrod*, 1567. *Gradiskia*, 1622. *Gradischka*, 1660. *Gradichky pag*, 1720. *Gradiska fortalitum*.

⁵¹ Josip Kljajić, „Stara Gradiška u 18. stoljeću”, *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 46 (2003), br. 1: 59-84.

⁵² Belicza, „Zdravstvo i zdravstvene prilike Slavonije”, 297.

⁵³ Lazar Čelap, „Gradiška graničarska regimenta”, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 9 (1972): 27.

⁵⁴ Austrija, (dalje: AT) – Österreichisches Staatsarchiv (dalje: OeStA) – Finanz- und Hofkammerarchiv (dalje: FHKA) – Sammlungen und Selekte (dalje: SUS) – Karten- und Plansammlung (dalje: KS)

Riječ je o tipičnom baroknom planu koji prikazuje profilni presjek, fasade i tlocrtni razmještaj objekata u kontumcu *Gradiška* koji je bio sagrađen sa zapadne strane gradiške utvrde, na samoj obali Save. Na planu je moguće vidjeti prikaz objekata u prostoru dvorišta te ucrtanu rijeku Savu. Plan je izrađen u francuskom predrevolucijskom mjerilu *toise* – mjerna jedinica koja je iznosila 6 koraka ili 1,9490365 m⁵⁵ – iz čega se vidi da je udaljenost između objekata lijevo i desno unutar kontumca iznosila 30 *toisea* ili gotovo 59 m. Duljina ograđenoga prostora kontumca iznosila je otprilike 100-120 m. Dvorište kontumca od ostaloga okolnog područja bilo je odijeljeno ogradom. Unutar te ograde pravocrtanoga oblika nalazili su se objekti kontumca. Objekti su bili raspoređeni uz rub pravocrtanoga dvorišta, čineći širi vanjski i uži unutarnji niz. Vanjski niz objekata, bliži ogradi prostora kontumca, sastojao se od osam koliba smještenih s istočne i zapadne strane dvorišta (vjerojatno je riječ o kolibama za sluge⁵⁶) te po dva objekta štala i sušnica sa svake strane ispred koliba prema centralnom dijelu dvorišta. Na sjevernoj strani dvorišta postojala su dva objekta, kao i dva na južnoj strani dvorišta blizu Save. Objekti smješteni blizu Save bili su namijenjeni upravi kontumca i liječniku, a postojala je i stražarnica (koja nije bila ucrtana kao klasični čardak). Objekti na sjeveru bili su u kategoriji eksponiranih prostora jer su bili zatvoreni dodatnim ograđenim dvorištem te imaju oznaku da su u njima bile zaražene osobe.

Kontumac Gradiška nalazio se na udaljenosti od 1000 koraka od utvrde Gradiška s njezine zapadne strane. Lokacija kontumca bila je između utvrde i današnjega groblja u selu Uskoci. Udaljenost od Save iznosila je 10 koraka. Prema planovima Gradiške od 1750. do 1780. može se vidjeti kako se mijenjao izgled kontumca te na koji je način bio uklopljen u funkcioniranje gradiške utvrde. Na planu utvrde Gradiške iz 1750.⁵⁷ može se uočiti formiranje parka i pojava objekta kontumaca, zapadno od utvrde, koji je označen slovom T, a objekti koji su ucrtani ne odgovaraju rasporedom onima koji su predočeni na planu kontumaca Gradiške iz 1741. godine.

Planovi od 1762. do 1763. koje je analizirao Josip Kljajić⁵⁸ prikazuju da je kontumac bio smješten pored francuskoga parka, groblja i kapelice sv. Roka. Ta je kapelica već postojala na planu iz 1725., što upućuje na to da je možda nastala nakon velike epidemije kuge koja je tijekom 1722. izrazito zahvatila gradišku Po-

⁵⁵ „Toise”, Centre Nationalde Ressources Textuelles et Lexicales, pristup ostvaren 7. 5. 2022., <https://www.cnrtl.fr/definition/toise>; „Toise”, Larousse, pristup ostvaren 7. 5. 2022., <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/toise/78294>.

⁵⁶ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 104. Sluge u kontumcu brinule su se o potrebama putnika ili svakodneвно raskuživale robu i stvari.

⁵⁷ Kljajić, „Stara Gradiška u 18. stoljeću”, 78.

⁵⁸ Kljajić, „Stara Gradiška u 18. stoljeću”, 79.

savinu. Groblje je bilo južnije prema Savi, a park sjevernije, zajedno s bunarom. Između utvrde i kontumca također je bio posađen vrt kao svojevrsna šetnica do kontumca. Plan utvrde Stara Gradiška koju donosi Kljajić iz 1762./1763.⁵⁹ prikazuje drukčiji razmještaj objekata unutar kontumca od onoga na samostalnom planu kontumca *Plan Profil et Faciaden de la Contumatz et ce qui a eux apertient a Gradiscka* iz 1741. godine. Na tom planu utvrde, koji donosi Kljajić, vidi se po osam objekata koliba sa zapadne i istočne strane, na sjeveru je samo jedan objekt, u sredini dvorišta je jedan pravokutni objekt, a na jugu, prema Savi, nalaze se dva objekta, kao na prijašnjem planu, ali se prvi put vidi ucrtan čardak između upravnih prostorija, a ne zapadno od njih. Na daljnjim planovima 1767./1768.⁶⁰ mogu se vidjeti naznake gdje će biti novi dograđeni objekti sa sjeverne strane pravokutno ograđenog prostora kontumca. Tako novi plan iz 1767./1768. upućuje na potencijalne buduće gradnje istočno od kontumca jer je novi prostor koji se tek treba sagraditi iscrtan kao pravokutnik u konturama, a prostor bivšega parka je proširen i planira se prenamijeniti u nešto drugo.

Koliko je situacija u drvenom kontumcu Stara Gradiška bila teška doznaje se iz izvještaja požeskoga zidara koji je upućen u Beč zajedno s izvještajem nadzornika raštela te liječnika kontumca o stanju u kontumcu Stara Gradiška iz 1774., a nalazi se u Mađarskom državnom arhivu.⁶¹

Prema tim izvještajima, drveni kontumac, koji se nalazi samo deset koraka od Save, u jako je lošem stanju, nosivi drveni stupovi objekata toliko su truli da im prijete urušavanje, a velik dio objekata u sklopu kontumca je napušten i nije za upotrebu. U sklopu izvješća kao Prilog A nalazi se plan kontumca, koji u usporedbi s planom iz 1741. izgleda drukčije. I tu je riječ o baroknom planu na kojem se mogu uočiti presjeci objekata i tlocrti. Plan je također pravokutnoga oblika, ali s dužom donjom osnovom, zbog čega na prvi pogled djeluje kao da je došlo do preinaka u samom prostoru kontumca. Ako se usporedi površina na temelju plana, ona je otprilike slična u kvadratnim metrima: radi se o 5900 m² na prvom planu u usporedbi sa 1479 klastera hvati površine, tj. 5324 m² na drugom planu. Ako se kontumac Gradiška usporedi s onim u Kostajnici (površine 2000 m²) ili onim u Zemunu (površine 60 000 m²)⁶², može se reći da je bio dvostruko veći od Kostajnice, ali da je i dalje spadao u red malih kontumaca. U

⁵⁹ Kljajić, „Stara Gradiška u 18. stoljeću”, 79. Planovi tvrđave Stara Gradiška.

⁶⁰ Hrvatska – Gradski muzej Nova Gradiška (dalje: GMNG) – Dokumentarna zbirka, Kopije planova, Rappports und projects Plan von der Granitz Festung Alt Gradisca in Slavonien am Su Strohm nach den approbieren Haupt Plan intworssen pro Anno 1767/68. Uvid u kopiju plana ostvaren u Gradskom muzeju Nova Gradiška.

⁶¹ Mađarska – Magyar Nemzeti Levéltár, Budimpešta (dalje: HU-MNL) – OL-T 1-47/1, A gradiskai (Horvát-szlavón határörvidék) vesztegház.

⁶² Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 100.

većem kontumcu objekti su bili građeni od drva, osim dimnjaka, a sama vrijednost kontumca u slučaju prodaje iznosila je 230 forinti.⁶³ Usporedbom pak nacrtu brodskoga kontumca⁶⁴ (slika 2), koji se također čuva u Austrijskom državnom arhivu, s gradiškim iz istoga vremena uočava se da je brodski bio prostorno veći, bio je samostalno odvojen objekt koji se nalazio u izdvojenoj nekadašnjoj utvrdi na ušću Mrsunje.⁶⁵ Brodski kontumac nalazio se na lokaciji stare utvrde te se sastojao od četverostrukoga sustava nadzora i segregacije. Prvi se ticao lokacijske odvojenosti temeljene na rukavcu rijeke te je prijelaz i ulaz do kontumca bio moguć samo preko dva mosta. Drugi se ticao odvojenosti funkcija nadzora, uprave i medicinskoga osoblja (*Corpo di Gardia, Logiamento per il S.Medico, per il Mastro di Contumazia, per il Chirurgo*)⁶⁶ koji su se nalazili u prvom dijelu utvrde te su bili odvojeni mostom od kontaminiranoga prostora. Treći i četvrti nivo bio je odvajanje u sklopu same utvrde, gdje su bile odvojene kontaminirana roba i štale od zaraženih osoba. Tako su magazini trgovaca bili smješteni u istočnom dijelu utvrde, jedanaest koliba s južne i sjeverne strane u dvorištu, a štale pored južnih koliba. Kolibe su imale zajedničke bunare. Taj prostor unutar utvrde bio je ograđen te se do njega moglo doći samo prelaskom mosta. Objekt za medicinsko osoblje i uprava nalazili su se na nasipu sjeverno od ulaza, a južno od ulaza bila je smještena straža.

Do kontumca se moglo doći samo preko mosta te je prema funkcijama, ali i veličini objekta, i u toj prvoj fazi bio važniji od gradiškoga kontumca. Objekt je na novu lokaciju preseljen 1770., što zbog veće važnosti Broda kao trgovačkoga prijelaza, što zbog njegove uloge u samom sanitarnom kordonu Slavonije.⁶⁷

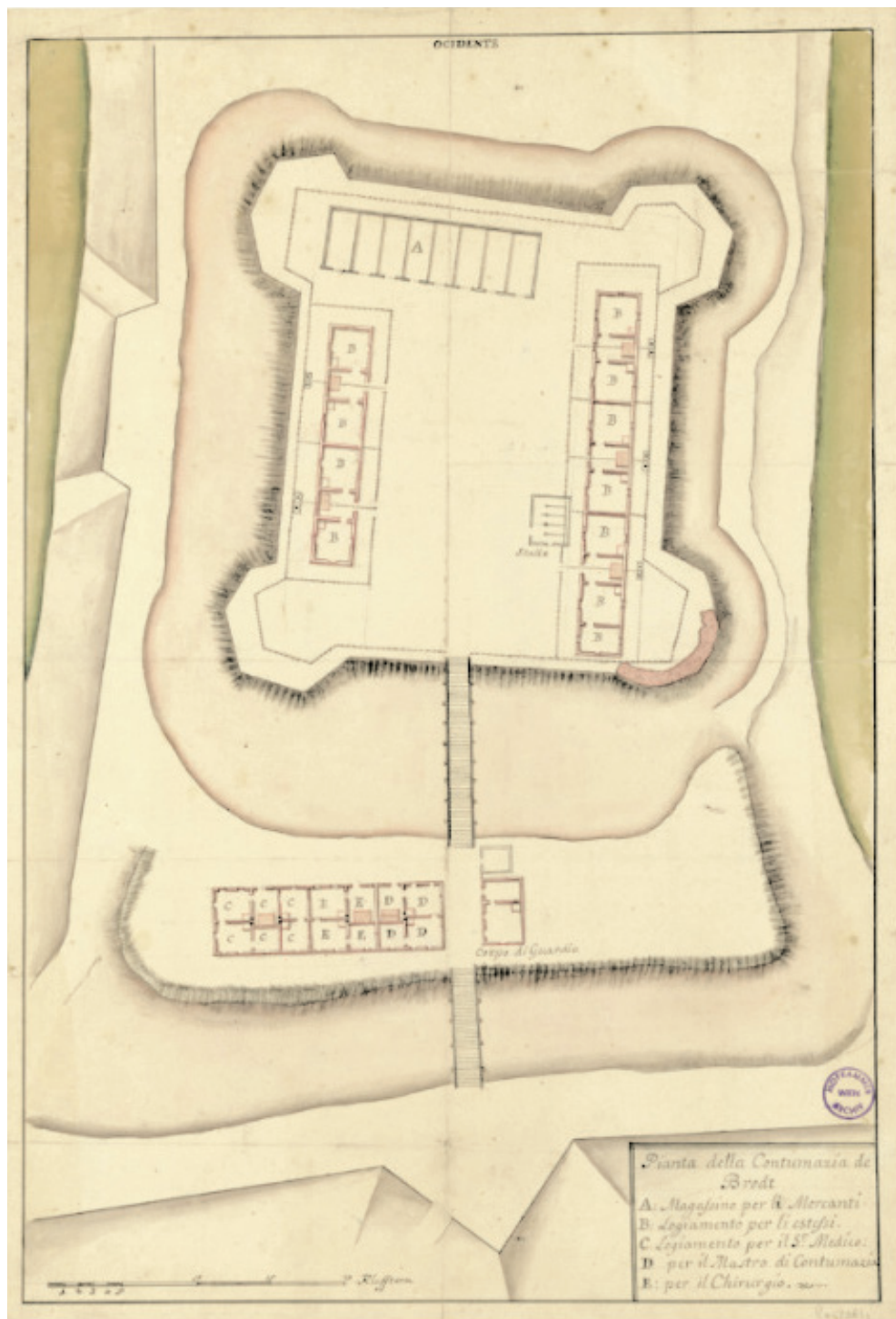
⁶³ HU-MNL-OL-T 47/2, Amon gradiskai vesztegház-inspektor és Müller J. P. orvos fölterjesztése a M. Kamarához 2 melléklettel, pristup ostvaren 15. 4. 2021., <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTervtar/77/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNT0wgVF8xX05vXzQ3LzIgIn0>.

⁶⁴ AT-OeStA-FHKA-SUS-KS Ra 206-02, Pianta della Contumazia de Brodt.

⁶⁵ Bunčić, *Brodski kontumac*, 4.

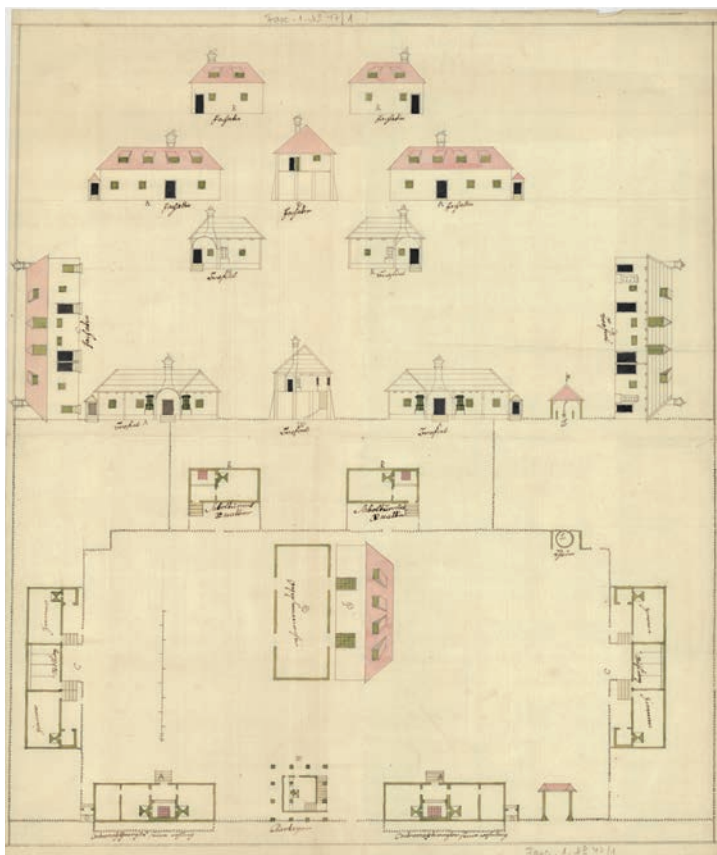
⁶⁶ AT-OeStA-FHKA-SUS-KS, Ra 206-02, Pianta della Contumazia de Brodt.

⁶⁷ Bunčić, *Brodski kontumac*, 4.

Slika 2. Plan kontumca Brod na Savi
 (AT-OeStA-FHKA-SUS-KS, Ra 206-02, Pianta della Contumazia de Brodt)

Prema planu iz 1774., kontumac⁶⁸ (slika 3) Gradiška sastojao se od samo sedam objekata i čardaka, a na planu iz 1741. ucrtano je 16 objekata. Funkcije tih sedam objekata i čardaka bile su slične kao i one na planu iz 1741. – riječ je o objektima za pomoćno osoblje, štali, sušnici za robu, stanu ravnatelja, stanu liječnika te dvama prostorima za karantenu. Raspored objekata je isti, kao što su i funkcije objekata na recentnijem planu slične starijem planu. Razlika se uviđa u postojanju ulaznih vrata s jugoistočne strane dvorišta, postojanju čardaka između dvaju upravnih objekata na južnoj strani dvorišta, novoucrtanom bunaru na sjeveroistočnoj strani dvorišta te spojenim funkcijama štala s prostorijama za pomoćno osoblje. Objekti na recentnijem planu djeluju spojeni, pa je tako osam koliba postalo na recentnijem planu samo četirima kolibama, dva objekta za segregaciju i dalje postoje na sjevernoj strani dvorišta, a središnje četiri prostorije za konje i robu sjedinjene su u jedan centralni objekt. Izolacijske prostorije na recentnijem su planu odvojene ogradom isto kao i na starijem.

Slika 3. Plan kontumca Gradiška 1774.

(HU-MNL-OL-T 1-47/1, A gradiskai Horvát-szlavón határörvidékvesztegház)

⁶⁸ HU-MNL-OL-T 1-47/1, A gradiskai Horvát-szlavón határörvidékvesztegház.

Kako je na prostoru kontumca Gradiška zaista tekao proces izdvajanja robe i osoba može se zaključiti prema općem tijeku na temelju primjera u drugim kontumcima ili pak zakonskih odredbi. Područja koja nisu bila u doticaju s bolesti bila su tzv. neekspozirani dijelovi, poput kancelarija upravitelja i liječnika te pomoćnoga osoblja, a ekspozirani dijelovi bili su oni gdje su bile osobe i roba koja je bila u doticaju s bolesti.⁶⁹ U slučaju Gradiške, kolibe za smještaj bolesnika bile su odvojene predvorištem i ogralom, a objekt za prihvata i odvajanje robe nalazio se u sredini dvorišta. Stanovi su koristili zajednički bunar. Prema izvještaju o stanju kontumaca u 18. stoljeću, u kontumcu Stara Gradiška postojala su minimalno tri zaposlenika, ravnatelj, liječnik kontumca i nadzornik raštela, koji je tada još bio u sklopu kontumca. Nepoznato je koliko je bilo zaposlenoga pomoćnog osoblja, ali budući da su postojale sobe za njih, onda su i oni radili u gradiškom kontumcu. Ravnatelj je odgovarao za uspješno zadržavanje zaraze u kontumcu, liječnik je obavljao funkciju nadzora svih putnika i osoblja, a inspektor raštela bavio se pitanjem prijema robe, nadzora robne razmjene između stanovnika lokalnoga područja i trgovaca, i to u vrijeme kad nije postojala zaraza kugom.⁷⁰ Središnji objekt u sklopu dvorišta gradiškoga kontumca služio je za dezinfekciju robe i kao sušnica robe. Horbec, prema *Općem zdravstvenom pravilniku iz 1770.*⁷¹ i *Pest-Polizey-Ordnung*,⁷² opisuje postupak segregacije i raskuživanja: „Po dolasku, koji se mogao zbiti samo danju, osoba je primljena u posebno dizajniranu prostoriju za razgovor, opremljenu pregradom radi izbjegavanja kontakta, gdje je direktor kontumaca detaljno ispitao pridošle s ciljem procjene rizika od prijenosa ili širenja zaraze, i to prije svega pitanjima o njihovom identitetu, itinereru, zdravstvenom stanju u mjestima kojima su prošli, kamo i kojim poslom su se zaputili te koju vrstu robe i predmeta prenose preko granice.”⁷³ Osobe koje su imale tragove bolesti ili nisu imale valjan razlog prelaska vraćane su na osmanski teritorij, a one koje nisu imale simptome bolesti nakon pregleda odlazile bi u karantenu. Nakon pranja kupkom od razrijeđenoga octa, prala se odjeća ljudi i oni bi bili smješteni u kolibe.⁷⁴ Segregacija se inače provodila i prema datumima prijma te su svi koji su boravili u karanteni morali biti međusobno izolirani s obzirom na datum dolaska i težinu bolesti. Ako bi se unutar karantene pojavila kuga, bolesnik je separiran, a i svi drugi u kontaktu s njim morali su započeti novi ciklus izolacije. Ciklusi izolacije bili su, prema *Općem zdravstvenom pravilniku iz 1770.*, 21 dan za osobe ako nema aktivne epidemije i ako dolaze iz europskoga dijela Osman-

⁶⁹ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 100.

⁷⁰ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 115.

⁷¹ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, Prilog 1, 249.

⁷² Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 108. Riječ je o novom redu (pravilniku) „medicinske policije”, tiskanom 1837., koji je unio promjene u radu kontumaca i raštela naspram Općega zdravstvenog pravilnika iz 1770.

⁷³ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 109.

⁷⁴ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 109.

skoga Carstva⁷⁵; ako postoji sumnja da se bolest pojavila, razdoblje segregacije diže se na 28 dana, a ciklus od 42 dana trajao je kad bi osoba dolazila s Orijenta ili u vrijeme epidemije.⁷⁶ U sklopu kontumaca roba je bila smještena u ekspaniranom dijelu karantene, što je u slučaju Gradiške bilo u središtu dvorišta, ali prema planu iz 1774. nije više postojalo odvajanje životinja od robe.

Individualni slučajevi Trifuna Muždake i Vase Smiljanica iz Vrbovljana u okučanskoj satniji, koji su dezertirali u Bosnu oko 1787. te su se samoinicijativno vratili do Broda, pokazuju kako je funkcionirala karantena u svakodnevici. Obojica su, gdje su bila, zadržana u karanteni nakon dezertiranja te im je očišćena roba, kao što su i oni boravili u kontumcu tri dana, nakon čega su pušteni na odsluženje kazne⁷⁷. Budući da je sedamdesetih godina došlo do promjena u prilagodba kontumaca novom zakonu iz 1770. i njegovoj dopuni iz 1773., nije nelogično da su neki kontumci svoje funkcije promijenili prema vlastitim potrebama, pa su se tako prilagodili epidemiološkoj funkciji ili pak gospodarskoj, ovisno o tome koje su funkcije bile važnije za pojedinu postaju sanitarnoga kordona. U ovu drugu grupaciju spadao je kontumac u Gradiški, koji je zbog starosti i dotrajalosti trebao biti zamijenjen novim, ali i zbog čega se uvidjelo da je važnija funkcija raštela, koji se započeo formirati tek nakon 1802.,⁷⁸ nego dotadašnja funkcija kontumca. Jedan od razloga tomu može biti u činjenici da je Stara Gradiška bila važniji prijelaz za robu nego za ljude te je nakon rata 1788. – 1791. bilo bitnije ulagati u trgovinu.

Primjena nove regulacije nakon 1785. u vidu smanjenja dana zadržavanja u karanteni, osim u slučaju neposredne zaraze, utjecala je na veći razvoj trgovine jer se kraćim trajanjem karantene i kraćim procesom dezinfekcije štedjelo na vremenu i novcu trgovaca.⁷⁹ Međutim, u slučaju kontumca i raštela Stara Gradiška primjena nove regulative bila je moguće nešto zakašnjela zbog priprema za predstojeći rat, koje su započele već 1878.,⁸⁰ te je i promet tim područjem bio obustavljen. Paralelno s tim novi kontumac i raštel nisu bili izgrađeni, a prema dostupnom planu iz 1789. bila je osposobljena garnizonska bolnica u sklopu utvrde.

Zakon iz 1770. u dijelu o uputama za upravitelje kontumca i njihove dužnosti⁸¹ govori u čl. 1. i 2. o brizi za zgrade i o održavanju zgrada navodeći da prostori

⁷⁵ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 272.

⁷⁶ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 272.

⁷⁷ Dokumenti signirani u svibnju 1787., GMNG – Dokumentarna zbirka – Krajiški dokumenti.

⁷⁸ Hrvatska (dalje: HR) – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA) – fond 430 – Slavenska generalkomanda (dalje: SKG), Plan raštela kod Stare Gradiške (Ideal Plan von der Gegent des Rastell bey Alt Gradisca), P-4-83/1802.

⁷⁹ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 115.

⁸⁰ Iva Salopek Bogavčić, „Prilog istraživanju događanja na gradiškom području tijekom rata 1788.-1791.“, *Scrinia Slavonica* 7 (2007): 184.

⁸¹ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 277.

je kontumca trebaju biti odgovarajuće građene, uredne, čiste, funkcionalne te služiti svojoj svrsi, što se kosi s izvještajem iz 1773. o tome kakav je zaista bio kontumac u Staroj Gradiški. Stoga se pravi razlog napuštanja kontumca može tražiti u njegovu propadanju uslijed poplava Save, nebrizi i sanitarnim uvjetima, o čemu govori i ovlaštenu zidar u izvještaju, ali i u novim potrebama zbog kojih se uvidjelo da dotadašnja epidemiološka funkcija nije toliko bitna za navedenu lokaciju, tj. da je gospodarska djelatnost važnija. Ako se pogleda čl. 2. o održavanju zgrada, koji govori da se zgrade kontumaca trebaju pravovremeno održavati, postavlja se pitanje je li se na propadanje moglo utjecati gradnjom kontumca na većoj udaljenosti od Save (a ne deset koraka od toka rijeke) s obzirom na to da se znalo koliko je područje oko utvrde podložno poplavi.

Na planu iz 1778.⁸² kontumac se naziva drvenim, pored središnjega dijela kontumca sagrađen je još jedan dodatni zatvoreni prostor u smjeru istoka, kao i u smjeru zapada, park biva prenamijenjen u nešto drugo, a dvorište groblja i dalje ostaje vidljivo.

Prema planovima iz osamdesetih godina, kontumac djeluje napušteno, neograđeno i kao da se transformira, na što upućuje i njegova prenamjena u raštel tijekom 1791. godine.

O raštelu u Staroj Gradiški saznaje se posredno na temelju plana i dokumenta o gradnji dopunskih objekata postolarskoga obrta⁸³ (slika 4). S napuštanjem prvoga kontumaca pored utvrde Stara Gradiška nakon 1774. već je postojao plan o izgradnji raštela na udaljenosti od 2000 koraka zapadno od utvrde.⁸⁴ Tada je planirano da se stari kontumac sruši da bi se zemljište dalo u najam ili prodalo. Dvadesetak godina poslije prema planu raštela doznaje se da je prostor bivšega kontumaca većinom bio u crkvenom posjedu te su se pored zapadnoga zida utvrde pokraj Save u smjeru zapada nalazili posjed inženjera, čardak, franjevački vrt s posjedom, groblje i župni dvor s crkvom. To je bilo odmah pored Save na prostoru današnjih Uskoka, a još zapadnije bili su objekti koji su po funkciji pripadali samom raštelu. Tako tu nalazimo posjed zapovjednika utvrde, posjed upravitelja raštela, potom samu prostoriju za prihvat robe te čardak. U drugom redu od Save iza čardaka nalazi se objekt raštela, potom zgrada raštelskoga inspektora te neki drugi posjedi, a treći red od Save činili su objekti obrtnika poput kovača, opančara i sl. Osim kod Stare Gradiške, raštel je postojao kod Davora, preko puta utoka potoka Mlature u Savu, gdje se nalazila i skela. I kod sela Dolina postojao

⁸² HR-GMNG-Dokumentarna zbirka, Kopije planova, Häupte Raport und Local Plan von der Kais. Köng. Granitz Festung Gradisca am Sau Strohm und der gegen über Liegenden Türkischen Festung Gradisca pro 1778. Uvid u kopiju plana ostvaren u GMNG.

⁸³ HR-HDA-430-SGK, Plan raštela kod Stare Gradiške, P-4-83/1802.

⁸⁴ HU-MNL-OL-T 47/2, Amon gradiskai vesztegház-inspektor és Müller J. P. orvos fölterjesztése a M. Kamarához 2 melléklettel, pristup ostvaren 15. 4. 2021., <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLT-ervtar/77/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNT0wgVF8xX05vXzQ3LzIgIn0.>

driliječništvu. Svaki medicinski praktičar morao je biti i licenciran⁸⁷ te je od sedamdesetih godina svaki liječnik i kirurg morao završiti studij medicine,⁸⁸ koji je za Hrvatsku i Slavoniju bio u Mađarskoj.⁸⁹ U praksi je na rubnim područjima Monarhije to izgledalo tako da bi medicinske škole završili samo stipendirani učenici, a većinu medicinske prakse u Gradiškoj pukovnici obavljalo je inozemno medicinsko osoblje. O prvome medicinskom osoblju u Gradiškoj pukovnici postoje samo sporadični podaci, poput imena prvoga upravitelja kontumaca u Novoj Gradiški Jozefa Tragera⁹⁰ ili upitnoga popisa osoba Gradiške pukovnije iz 1750., gdje se spominje ranarnik Andrija Roth zajedno s dvama pomoćnicima⁹¹. Tek sedamdesetih godina poznata su imena liječnika gradiškoga kontumaca Petra Jose Mullera i nadzornika raštela Ignatza Amona.⁹² Budući da je kontumac sedamdesetih i osamdesetih godina bio zatvoren, o liječničkom kadru više se saznaje tek nakon formiranja raštela krajem 18. stoljeća. Medicinski kadar Gradiške pukovnije početkom 19. stoljeća bio je vezan uz djelovanje raštela i garnizonske bolnice, kao i drugo medicinsko osoblje poput pukovnijskoga liječnika, viših i nižih tehničara te primalja. Prva primalja spominje se u Novoj Gradiški 1772., kad je došla iz Beča raditi u pukovniju. Osim pukovnijskih, postojale su i satnijske primalje, koje su za svoj rad bile plaćene 1 forintu, a siromašne žene nisu morale plaćati njihovu pomoć. Od 1818. seoske žene nisu smjele porađati roditelje, ali bez obzira na to porod često nije bio stručno nadgledan, što je utjecalo na smanjenje obima posla primalja. Satnijske su primalje od 1859. postale općinske te su imale unaprijed plaćen stan i godišnju plaću od 200 forinti.⁹³ Postoje podaci o pukovnijskom liječniku Josephu Garsony⁹⁴, koji je djelovao u Novoj Gradiški i školovao se na *Josephinumu*, novoosnovanom medicinsko-kirurškom fakultetu u Beču, te je tamo 1808. pohađao neki tečaj.⁹⁵

U Gradiškoj pukovnici među prvim ljekarnicima bio je Josip Gurth⁹⁶, koji je 1826. po nalogu Dvorskoga ratnog vijeća u Beču zajedno s liječnikom Prve banske pu-

⁸⁷ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 153.

⁸⁸ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 159.

⁸⁹ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 162.

⁹⁰ Čelap, „Gradiška graničarska regimenta”, 27.

⁹¹ Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, 12.

⁹² HU-MNL-OL-T 47/2, Amon gradiskai vesztegház-inspektor és Müller J. P. orvos fölterjesztése a M. Kamarához 2 melléklettel, pristup ostvaren 15. 4. 2021., <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLT-ervtar/77/?list=eyJxdWVyeSI6ICJNT0wgVF8xX05vXzQ3LzIlgIn0>.

⁹³ Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, 54.

⁹⁴ Joseph Garsony bio je rodom iz Ljubljane, a u Brodskoj i Gradiškoj pukovnici služio je kao nadliječnik 15 godina.

⁹⁵ Hrvatski povijesni muzej (dalje: HPM) – Dokumentarna zbirka (dalje: DZ) (HPM-99494), Dokument o liječniku Josephu Garsony, Vinkovci, 1809.

⁹⁶ GMNG-Dokumentarna zbirka, ul. br. 288/2000.

kovnije Ilijom Lutzom istražio termalni izvor u Topuskom.⁹⁷ Početkom 19. stoljeća na području Nove Gradiške djelovao je ljekarnik Josip Rimav, a sredinom 19. stoljeća naslijedio ga je Stjepan Rimav. Bivša carska apoteka početkom 19. stoljeća prešla je u privatne ruke, pa su tako i ljekarnici obitelji Dieneš, tj. Danijela Dieneša, sredinom 19. stoljeća kupili ljekarnu⁹⁸.

O liječničkom kadru postoje informacije iz sanitarnoga shematizma i drugih statističkih priručnika u kojima je navedeno zdravstveno osoblje Gradiške pukovnije od 1829. do 1868. godine. Tijekom 18. stoljeća liječnici su u pukovniji bili malo-brojni i vezani za rad kontumca ili raštela, a tek oko 1808. u Gradišku pukovniju dolazi pukovnijski liječnik. Tako je prema sanitarnom shematizmu u Gradiškoj pukovniji tridesetih godina djelovao inspektor raštela Ludwig Partelemi. Kasniji inspektor raštela bio je Fridrich Gerhard. Pukovnijski liječnik bio je dr. Joseph Nolden, a glavno (pukovnijsko) medicinsko osoblje: w.⁹⁹ Carl Rosza, građanin koji je dobio civilnu građansku medalju za čast, te nadliječnik i veterinar John Edler Buress von Greiffenbach¹⁰⁰. *Unterarzt*, tj. podliječnici (niži liječnici) bili su: Anton Pipereck, Phillipp Iwakich, Johann Polifka, PCh¹⁰¹ Franz Graulich, Joseph Glasser, PCh Wilhelm Hayn, Mihael Tego, Gregor Kuzmich, Samuel Monay, PCh Carl Scherer, PCh Emanuel Nowak i Georg Poegl. U pukovniji je 1828. bila jedna babica i četiri satnijske babice raspoređene po satnijama. Većina osoblja bili su stranci, osim nižega pomoćnog osoblja i babica.

⁹⁷ Vladimir Jurišić, Vinko Ćurčija Perez, „Lječilište Topusko”, *Fizikalna i rehabilitacijska medicina* 23 (2011), br. 3-4: 110.

⁹⁸ Salopek Bogavčić, „Novogradiški kotar 1886.-1914.”, 341. Obitelj Dieneš u Novoj Gradiški radila je u ljekarničkoj struci od 1853. do 1963. godine.

⁹⁹ w. (*Wirklicher*): stalno namješten.

¹⁰⁰ *Ober- und Thierarzt, Magister der Angenhilkunde und Chirurgie.*

¹⁰¹ Skraćenica za *Patron der Chirurgie.*

Tablica 1. Popis medicinskoga osoblja u Gradiškoj pukovnji 1750. – 1868.

	Liječnik kontumca	Inspektor Raštela	Nadzornik	Pukov. liječnik	Pukov. med. tehničar ¹⁰²	Pukov. niži tehničar	Pukov. primalja	Satnijska primalja	Garniz. liječnik ¹⁰³
18. st.	Petar Jose Muller	Ignatz Amon	/		/				
1808. – 1829.	/	Ludwig Par-telemi OFA, kirurg ¹⁰⁴ , Fridrich Gerhard ¹⁰⁵	Johann Gergano-vic ¹⁰⁶	dr. Joseph Garsony; dr. Joseph Nolden	w. Carl Ros-za ¹⁰⁷ ; John Edler Bures von Greif-fenbach	Anton Pipereck; Phillipp Iwakich; Johann Polifka; PCh Franz Graulich; Joseph Glasser; PCh Wilhelm Hayn; Mihael Tego; Gregor Kuzmich; Samuel Monay	Theresia Joscwich	Juliana Marti-nowich; Josepha Bosanchich; Elisabeth Konig; Sophia Kokano-wich ¹⁰⁸	Mathias Schmid ¹⁰⁹
1830.	/	Ludwig Par-telemi OFA ¹¹⁰	John Czi-prich ¹¹¹	/	/	Carl Scherer; Emanuel Nowak; Georg Poegl			
1848.	/	Joseph Ficker ¹¹²	Franz Kozich ¹¹³	/	Carl Nikerl ¹¹⁴				
1868.	/	Eduard Gerzabek ¹¹⁵	Franz Kozich ¹¹⁶	/					Joseph Gotts-berg ¹¹⁷

¹⁰² Isfordink, *Schematismus*, 69. Riječ je o pomoćnim terenskim liječnicima.

¹⁰³ Isfordink, *Schematismus*, 209. Garnizonski, tvrđavni ili bolnički liječnici (*In Garnisonen, Festungen und Spitalen*).

¹⁰⁴ Isfordink, *Schematismus*, 115. *Rastell-Inspector*.

¹⁰⁵ Isfordink, *Schematismus*, 203. *Rastell-Inspector*.

¹⁰⁶ Isfordink, *Schematismus*, 119.

¹⁰⁷ Isfordink, *Schematismus*, 69. kl.CO. Dobitnik Medalje časti / *Civil- Ehren-Medaille, kleine*.

¹⁰⁸ Isfordink, *Schematismus*, 119.

¹⁰⁹ Isfordink, *Schematismus*, 109.

¹¹⁰ *OFA-Oberfeldarzt – vojni nadliječnik. Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums* (Wien: Aus der k. k. Hof- und Staats-Druckerei, 1830), 426, pristup ostvaren 15. 8. 2021., https://library.hungaricana.hu/en/view/MilitarAlmanachSchematismus_1830/?pg=0&layout=s.

¹¹¹ Nadglednik raštela (*Rastell-Aufseher*). MS 1830, 426.

¹¹² *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums* (Wien: Aus der k. k. Hof- und Staats-Druckerei, 1848), 470, pristup ostvaren 15. 8. 2021., https://library.hungaricana.hu/en/view/MilitarAlmanachSchematismus_1848/?pg=0&layout=s.

¹¹³ MS 1848, 470.

¹¹⁴ MS 1848, 465.

¹¹⁵ *Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes für 1868*. (Wien, Aus der k. k. Hof- und Staats-Druckerei, 1868), pristup ostvaren 15. 8. 2021., https://library.hungaricana.hu/en/view/MilitarAlmanachSchematismus_1868/?pg=0&layout=s.

¹¹⁶ MS 1868, 470.

¹¹⁷ MS 1868, 607. Liječnik se nalazio u garnizonskoj bolnici u Staroj Gradiški.

Čardaci Gradiške pukovnije i njihova uloga u nadzoru granice

Osim samoga kontumca i raštela, sanitarni kordon duž Save kod Gornje slavonske krajine i kasnije Gradiške pukovnije činili su i čardaci¹¹⁸. Čardaci su na posavskoj vodenoj granici prema Osmanskom Carstvu bili sastavni dio straže. Prema Kljajiću, straža je prema osmanskome području imala sljedeće zadatke: „motrenje neprijateljskih postrojbi na osmanskoj strani, razoružavanje domaćih razbojnika, prihvata prognanika s osmanskog područja, stroga sanitarna zaštita od mogućeg prodora kuge, organiziranje obavještajne službe, sprečavanje kriminala i hajdučije, izgradnja i određivanje puteva, kontrola ljudi, trgovine i robe na granici. Ako bi bile uhićene nepoželjne osobe, pod stražom su, na propisanoj udaljenosti, provodene do najbližeg kontumca, gdje su izdržavali karantenu.”¹¹⁹ Čardaci, čija je prvotna funkcija bila straža u vojne svrhe, poprimili bi tijekom razdoblja epidemija funkciju nadzora prijelaza, prebjega i sumnjivih događanja na samoj granici. Zajedno sa sustavom prikupljanja informacija o epidemiološkim kretanjima na susjednom području i sustavom karantene, čardaci su tvorili sustav sanitarnoga kordona.¹²⁰ Budući da su čardaci početkom 18. stoljeća bili na relativno maloj udaljenosti, otprilike 1-3 sata hoda, a poslije bliže, na samo pola sata udaljenosti, između postaja u njima bila je moguća komunikacija.¹²¹ Komuniciralo se svjetlosno i zvučno, kao i osobno. Svjetlosno se informacija prenosila u vidu vatre (po noći), zvučno pucanjem ili zvonjavom zvona (u Gradiškoj pukovnji uz pomoć čegrtaljke¹²²), a osobno se informacija prenosila ophodnjom straže, bilo korištenjem konja bilo pomoću plovila.¹²³ U Gradiškoj pukovnji u suho doba straža se obavljala kopnom, a u poplavno doba čamcem.¹²⁴ Služba ophodnje odvijala se tako da je svaki zapovjednik jedne patrolne postaje podijelio svoju momčad u dvije skupine, od kojih je jedna išla u dvije smjene desno uzvodno, i to prva dva čovjeka prijepodne i prije ponoći, a druga dva čovjeka popodne i poslije ponoći; isto tako druga skupina patrolirala je nizvodno do određenih međupostaja ili srednjih postaja. Prilikom posljednje ophodnje stražari su imali sat vremena odmora te bi nakon toga od tamošnjega desetnika primili pisamce kao potvrdu za obavljenju ophodnju, a patrola je završila povratkom na početnu

¹¹⁸ Josip Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci u Slavonko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću”, *Povijesni prilozi* 21 (2002), br. 22: 133. Čardak bi imao značenje „stražbenica, stražarnica, straža i ‘potajnica’, a u širem značenju čardak može biti i zgrada drvena ili zidana na stupovima s izbočenim gornjim katom, gostinjska soba na katu u kući orijentalne gradnje, spremište za kukuruz, kukuruzana, kula, stražara na stupovima, promatračica”.

¹¹⁹ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci”, 137.

¹²⁰ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 92.

¹²¹ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci”, 135.

¹²² Prema dokumentu o čardacima od 12. svibnja 1787., GMNG-Dokumentarna zbirka.

¹²³ Kljajić, „Vojnokrajiški čardaci”, 134.

¹²⁴ Dokument potpisan u Petrovaradinu 12. svibnja 1787., GMNG-Dokumentarna zbirka.

postaju, gdje su stražari zapovjedniku isporučili pisamce potvrde o obavljenoj službi.¹²⁵

U Gornjoj krajini prije uspostave Gradiške pukovnije prema karti Gadea¹²⁶ i Oriovčanina prvotno je bilo organizirano 23-30 čardaka do 1750., a nakon 1750. organizirana su 32 čardaka od Jasenovca do Brodske pukovnije. Šezdesetih godina postojala su 72 te krajem 18. stoljeća 92 čardaka. Tijekom 19. stoljeća njihov je broj opadao kako se smanjivala opasnost s osmanske strane. U čardacima, čija je posada imala 6-12 stražara¹²⁷, osoblje se izmjenjivalo svakih osam dana.¹²⁸ Stražari u čardacima morali su sami snositi troškove svoje službe, a zauzvrat su bili oslobođeni dažbina. Popis čardaka Gradiške pukovnije oko 1787. godine:

Lunia, Jasenovacz, Kossutaricza, Ratkovicza, Virofska, Mlinaricza, Topola, Javich, Grabovi, Velika Cziperna, Briestovi, Mlaka, Krustia, Mala Cziperna, Stipanovka, Strmacz, Jablanacz, Ribaricza, Strucsiak, Schainovo Lanishte, Dugiputh, Gashticza, Kerstask, Veliki Strugg, Kruske, Topol, Vuczika priest, Veczika, Sopoth, Maly strugg, Gornipojaty, Kontumazt, Donja kapija, stražarnica Štala, Starre Galge, Pottainicza, Cernacz, Pivare, Sellemess, Tominovska, Verbina, Trnava, Medinpuh, Kopanik, Novi kerst, Macskovacz, Mliniste, Dolina, Coranna, Lupina, Kerst, Kesera, Drežnik, Orubica, Privlaka, Poloy, Topola, Podovalcza Starra, Chatin grm, Mlatura, Skela, Svinjar, Lasine, Oreishhak, Koyn, Erzegovstoll, Grabrak, Oszek, Poloi, Mlinicza, Vlukanasecz, Kamen, Sopisehc, Czenacz, Pričac, Orljava.¹²⁹

Od garnizonske bolnice u Staroj Gradiški do pukovnijske bolnice u Novoj Gradiški

U svakom stožernome mjestu pukovnije prema uputama Josipa II. trebala je postojati vojna bolnica.¹³⁰ Proces izgradnje ili prenamjene tekao je od 1787. diljem Krajine, pa su tako građene i prenamijenjene bolnice u Vinkovcima i Petrovara-

¹²⁵ Dokument o reformi čardaka u Gradiškoj pukovnji, Petrovaradin, 12. svibnja 1787., GMNG-Dokumentarna zbirka.

¹²⁶ Podaci temeljem zemljovida: Josephus Gadea, Joan Adam Schmutzer, „Tabula geographica nova et exacta distincte exhibens Regnum Sclavoniae cum Syrmii Ducatu quod a fluvii Savi Illoviae Dravi et Danubii allitur eius provinciae conterminae sunt Regnum Hungariae Croatiae Bosniae Serviae et Banatus Temesvrensis, 1741.“, u: *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, uredio Mirko Marković (Zagreb: Naprijed, 1993), 218-219, 294.

¹²⁷ Dokument o reformi čardaka u Gradiškoj pukovnji, Petrovaradin, 12. svibnja 1787., GMNG-Dokumentarna zbirka.

¹²⁸ Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, 49.

¹²⁹ Alexander Buczynski, Milan Kruhek, Mirko Valentić, prir., *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, sv. 1: *Gradiška pukovnja* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999), 72-73, 88-90, 96-99, 135-136, 152-154.

¹³⁰ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 212.

dinu¹³¹, a bile su planirane bolnice u Mitrovici, Osijeku, Dardi, Belju, pa i Novoj Gradiški.¹³² Budući da je bolnica u Staroj Gradiški izgrađena tek nakon 1780., s izgradnjom pukovnijske bolnice u Novoj Gradiški se pričekalo. Garnizonska bolnica u Staroj Gradiški, na temelju triju planova Stare Gradiške, nalazila se na jugu utvrde pored bastiona VI. Prvi plan na kojem se vidi postojanje bolnice jest onaj vezan uz rat 1788. – 1791.¹³³ i na njemu je ucrtana bolnica na južnom dijelu utvrde. Čelap navodi da je Slavonska generalkomanda 1805. primila prijedlog sanitarnih liječnika o potrebi gradnje groblja,¹³⁴ pa se, vjerojatno i na tom tragu, kao i zbog realne manjkavosti, pojavila inicijativa za gradnju nove mrtvačnice. Drugi plan na kojem se vidi garnizonska bolnica nastao je povodom prijedloga gradnje nove mrtvačnice. Garnizonska bolnica sastojala se od bolničkoga ograđenog dvorišta, ulaza u bolničke prostorije, hodnika koji je vodio do odvojene prostorije za bolničkoga upravitelja, bolničke kuhinje, smočnice, dvije bolničke sobe koje su bile povezane, drvarnice, stepeništa koje je vodilo na gornji kat i mrtvačnice¹³⁵ (slika 5). Prijašnja mrtvačnica, koja se prema nacrtu skroz raspadala, nalazila se unutar konstrukcije bastiona br. VI, a sada se nova (planirana) nalazila bliže dvorištu. Tijekom 1817. planirana je nova mrtvačnica garnizonske bolnice Stara Gradiška te je ta bolnica zajedno s drugim bolnicama Slavonske krajine predložila nacрте i proračune za izgradnju novih bolničkih mrtvačnica. Na temelju spisa vide se troškovi za bolnice u Petrovaradinu, Osijeku, Brodu i Zemunu, koji su bili nešto viši naspram realnih koji su očekivani tijekom 1819. godine. Troškovi koje je predložilo zapovjedništvo utvrde Stara Gradiška bilo je u nerazmjeru s troškovima drugih bolnica, pa je odgovor išao u smjeru upozoravanja na nerearno visoke troškove koji se ne mogu odobriti i zaključno realizaciju samo adaptacije, a ne i izgradnje novoga objekta.¹³⁶ Budući da tada, početkom 19. stoljeća, očito nije realizirana izgradnja potrebnih novih dijelova bolnice, nije nelogično preseljenje bolničkih kapaciteta u pukovnijsku bolnicu Nova Gradiška, koja je izgrađena početkom četrdesetih godina 19. stoljeća. Na planu utvrde Stara Gradiška¹³⁷ iz 1840. još uvijek je ucrtan objekt bolnice. Objavom idealnoga standarda za izgradnju pješačkih pukovnijskih bolnica 1828. formirana su pravila prema kojima su te bolnice trebale biti građene.¹³⁸

¹³¹ HR-HDA-430-SGK, 1787-37-22, R-3-18/1812; Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 212.

¹³² Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 212.

¹³³ HR-GMNG-Dokumentarna zbirka, Kopije planova, Rapports Plan der von Seiten des Artirellie Corps von 25th April October 1790 erzeugten Festungs Arbeit zu. Alt Gradisca, 1791. Uvid u kopiju plana GMNG.

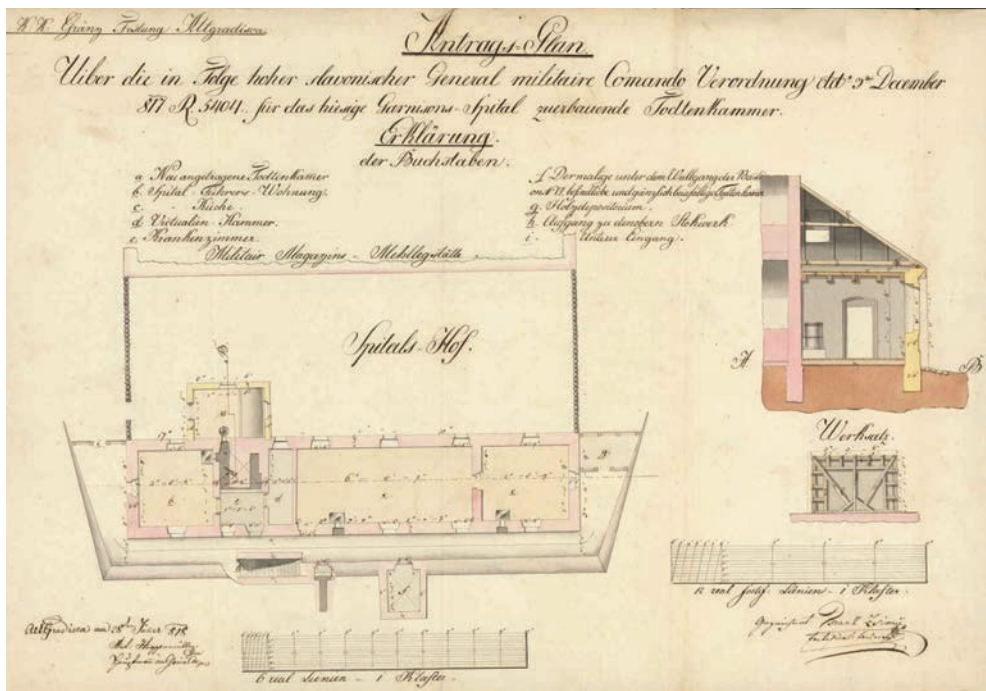
¹³⁴ Čelap, „Gradiška graničarska regimenta”.

¹³⁵ HR-HDA-430-SGK, Plan mrtvačnice uz bolnicu u tvrđavi Stara Gradiška R-10-1/1819. Plan signiran 1818., Franz Zsirony.

¹³⁶ HR-HDA-430-SGK, kut. 65, R-10-1/1819. Dokumenti uz nacrt.

¹³⁷ HR-HDA-430-SGK, kut. 121, R-67-32/1840., Plan tvrđave Stara Gradiška.

¹³⁸ HR-HDA-430-SGK, Standard za izgradnju pukovnijske bolnice, R-56-236/1828.

Slika 5. Plan mrtvačnice uz bolnicu u tvrđavi Stara Gradiška (HR-HDA-430-SGK, R-10-1/1819)

Prema Oriovčaninu, prva improvizirana bolnica u Novoj Gradiški bila je organizirana oko 1815. zbog epidemije kuge oko Jasenovca, kod svilara Krnića, i to tako što je pukovnijsko upraviteljstvo priredilo „dviye kuće bolnice”¹³⁹, o čemu ne postoje neki drugi podaci osim navedenih. O tome da je zaista planirana bolnica u Novoj Gradiški govori i Horbec navodeći da se spominje da su u Slavonskom generalatu planirane bolnice u Novoj Gradiški, Mitrovici, Osijeku, Dardi i dr. osamdesetih godina 18. stoljeća.¹⁴⁰

Bolnica u Novoj Gradiški tada nije izvedena, ali je pukovnijska vojna bolnica u Novoj Gradiški sagrađena tijekom 1842., a ne kao što se dosad smatralo 1846. godine¹⁴¹. Prema članku iz *Narodnih novina*,¹⁴² ideju o gradnji bolnice inicirao je tadašnji pukovnik Franjo Horak te je bolnica sagrađena 1842., a prvi liječnik bio je učitelj Josip Lalić. Prvi pacijenti u bolnici, njih petnaestak, liječili su se od

¹³⁹ Ilić Oriovčanin, *Lovorike*, 58.

¹⁴⁰ Horbec, *Zdravlje naroda – bogatstvo države*, 212.

¹⁴¹ Feliks Valentić, *Novogradiški spomenar* (Nova Gradiška: Vlast, naklada, 1998); Hrvoje Čapo, Danijela Juranić, *160 godina bolnice u Novoj Gradiški: izložbena dvorana Gradskog muzeja Nova Gradiška*, katalog izložbe (Slavonski Brod: Državni arhiv u Slavonskom Brodu, 2006), 4.

¹⁴² „Dopis iz gradiške regimente”, *Narodne novine* (Zagreb), 25. 1. 1843., 1.

bjesnoće i ugriza psa. To potvrđuje i izvještaj gospodina Josipa Zlatarovića, profesora ljekarstva u *Josephinumu* iz Beča, koji je na proputovanju svratio u Novu Gradišku tijekom ožujka 1843. te zaključio da je učitelj Lalić izliječio sve pacijente od ugriza bijesnih pasa i otrovnih zmija.¹⁴³

Dva plana Nove Gradiške nastala između 1813. i 1842. upućuju na gradnju. Na planu izgradnje mlina na potoku Šumetlici¹⁴⁴ vidljivo je da se na brdu zvanom Jabukovac nalazi objekt, iako nije jasno o kakvu je objektu riječ. Prema situacijskom planu pravoslavnog groblja u Novoj Gradiški iz 1842.¹⁴⁵, osim ucrtanoga objekta nalaze se na građevinskom zemljištu predviđenom za bolnicu još dva ucrtana objekta, koji zajedno nose naziv *Spital*. Objekt bolnice ucrtan je u L obliku zajedno s još dva manja objekta i bunarom na prostoru današnje lokacije bolnice. Objekt je nazvan *Spital* (Bolnica) i od njege se južno i sjeverno nalaze ucrtani francuski parkovi, a u okolici su slobodna građevinska zemljišta.

Prema idejnom planu tipiziranih pukovnijskih bolnica iz 1828.¹⁴⁶, zgrade bolnica trebale su biti jednokatnice koje imaju jednostavno pročelje s centralnim ulaznim vratima te zrcalnim nizom prozora u dva reda lijevo i desno od ulaznih vrata. U prizemlju se nalazi red od deset lijevo i desno zrcalnih prozora, u podrumu šest lijevo i desno zrcalno od ulaza podnih otvora te na prvom katu red od ukupno 21 prozora. Ako se uspoređi izgled novogradiške zgrade bolnice na temelju fotografija s početka 20. stoljeća, vidi se da je riječ o skromnijem zdanju koje slijedi logiku idejnoga plana, ali se u izvedbi prilagođava potrebama konkretnih prilika. Tako je novogradiška pukovnijska bolnica također jednokatnica s po pet prozora lijevo i desno zrcalno položenih prema centralnim ulaznim vratima. Gornji kat čini red od jedanaest prozora i iznad toga krovnište s četiri dimnjaka.

Ukidanjem Vojne krajine objekti bolnice prešli su u civilno vlasništvo. Baš kao i većina bivših vojnih objekata, došli su pod upravu Krajiške imovne općine.¹⁴⁷ Gradiška imovna općina bila je vlasnikom bolnice sve do trenutka kad ju je 1893. predala na upravljanje Požeškoj županiji.¹⁴⁸ Na zgradi bolnice krajem 19. stoljeća napravljeni su dodatni zahvati u vidu rekonstrukcija koje su težile promjeni funkcionalnosti bolnice, kao i osuvremenjivanju u skladu s novim zdravstvenim

¹⁴³ „Dopis iz Verbovskoga”, *Narodne novine* (Zagreb), 29. 3. 1843., 1. Navedeni ljekarnik bio je poslan u krajiške krajeve da izvijesti o stanju.

¹⁴⁴ HR-HDA-430-SGK, Plan okolice Nove Gradiške radi izgradnje mlina, R-3-44/1813.

¹⁴⁵ HR-HDA-430-SGK, Situacijski plan pravoslavnog groblja u Novoj Gradiški, R-75-51/1844. Planu autora Mihallica signiran je 1842.

¹⁴⁶ HR-HDA-430-SGK, R-56-263/1828. Standard za izgradnju pukovnijske bolnice, 1828.

¹⁴⁷ Salopek Bogavčić, „Novogradiški kotar 1886.-1914.”, 330.

¹⁴⁸ Salopek Bogavčić, „Novogradiški kotar 1886.-1914.”, 332.

tendencijama,¹⁴⁹ koje su tada izvedene pod ravnanjem prvoga civilnog liječnika i ravnatelja Aleksandra Nikolajevića¹⁵⁰.

Zaključak

Kontumac i raštel kod utvrde Gradiška bili su javnozdravstveni objekti u sklopu Hrvatsko-slavonske granice i stalnoga sanitarnoga kordona organiziranog od 1730-ih u sklopu Vojne krajine. Sama ideja o gradnji kontumca u Gradiški je postojala već 1734., ali prve informacije o njegovu izgledu postoje na temelju vizualnoga prikaza iz 1741. godine. Prema planovima od 1741. do 1774. moguće je zaključiti da je gradiški kontumac bio smješten sa zapadne strane gradiške utvrde u sklopu franjevačkoga zemljišta, a pored njega su se nalazili groblje i kapela sv. Roka. Bio je izgrađen od drva i udaljen samo deset koraka od rijeke Save. Imao je sve sastavnice drugih kontumaca, nešto manji prostor za kontumaciju ljudi, veći za kontumaciju robe i stoke te službene prostorije za upravu i liječnika. Površina kontumca iznosila je 5000 m² te je, ako se usporedi s većim brodskim i manjim kostajničkim, spadao u nešto manje kontumce. Zbog neodgovarajućega planiranja i gradnje objekta kontumca u neposrednoj blizini Save, zbog čega je često bio poplavljen te ruiniiran vodom, u sklopu reorganizacije sanitarnoga kordona 1774. kontumac je napušten. Dotad spojene funkcije javnozdravstvenoga nadzora i gospodarskoga djelovanja odvojene su budući da je krajem 18. stoljeća nastao raštel izgrađen u sklopu sela Uskoka, kao što su raštel i skela postojali u Davoru, a stočni sajam u Dolini. Dotadašnju zdravstvenu ulogu kontumca preuzela je novoosnovana garnizonska bolnica, koja se prema planovima gradiške utvrde javlja tek od rata 1788. – 1791. unutar VI. bastiona. Vjerojatno je formirana neposredno pred ratnu opasnost, kao što se i početkom 19. stoljeća razvila potreba za preuređenjem groblja. Zbog pomanjkanja izvora ostaje nepoznato koliko su smanjenje opasnosti od kuge, koja je posljednji put harala novogradiškom Posavinom početkom 19. stoljeća, i uspostava standarda za gradnju pukovnijskih bolnica 1828. utjecali na preseljenje javnozdravstvenih funkcija u unutrašnjost pukovnije odmicanjem od granice na rijeci i na formiranje „dviju kuća” improvizirane bolnice u Novoj Gradiški. Pukovnijska bolnica u Novoj Gradiški nastala je zasigurno zahvaljujući vertikalnom utjecaju, na temelju zakona i standarda prema kojima su se takve bolnice pješadijskih pukovnija od 1822. izgrađivale, ali glavna inicijativa za njezinu uspostavu rezultat je lokalnoga angažmana. Bolnica u Novoj Gradiški realizirana je 1842., a ne 1846., kako se dosad smatralo, znači

¹⁴⁹ Salopek Bogavčić, „Novogradiški kotar 1886.-1914.”, 332.

¹⁵⁰ Aleksandar Nikolajević (1846. – 1924.) studirao je medicinu u Beču te 1873. započinje svoj rad u Novoj Gradiški kao prvi civilni liječnik i ravnatelj bolnice. Sudjelovao je u radu Zbora liječnika Hrvatske. Tijekom 1894. imenovan je kotarskim liječnikom. Čapo, Juranić, *160 godina bolnice u Novoj Gradiški*, 22, 23. Samuel Weiss, općinski liječnik u Novoj Gradiški. Radio je u Novoj Gradiški do 1913. godine.

dvadesetak godina nakon uspostave standarda za gradnju pukovnijskih bolnica. Stvorena je inicijativom pukovnika Franje Horaka i radom prvoga bolničkog liječnika amatera učitelja Lalića. Bolnica postaje civilnom ukinućem Vojne krajine 1873. te nastavlja kvalitetno obavljati javnozdravstvenu skrb postavši 1898. županijskom bolnicom.

Neobjavljeni izvori

Austrija – Österreichisches Staatsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv – Sammlungen und Selekte – Karten- und Plansammlung (AT-OeStA-FHKA-SUS-KS).

Hrvatska – Gradski muzej Nova Gradiška, Nova Gradiška – Dokumentarna zbirka – Kopije planova.

Hrvatska – Gradski muzej Nova Gradiška, Nova Gradiška – Dokumentarna zbirka – Krajiški dokumenti.

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – fond 430 – Slavonska generalkomanda (HR-HDA-430-SKG).

Hrvatska – Hrvatski povijesni muzej, Zagreb – Dokumentarna zbirka I.

Mađarska – Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltára Budimpešta (HU-MNL-OL-T).

Objavljeni izvori i literatura

Barlè, Janko. „Još nekoliko podataka o kugi god. 1739. i god. 1743.-1745.” *Liječnički vjesnik* 34 (1912), br. 1: 6-12.

Belicza, Biserka. „Zdravstvo i zdravstvene prilike Slavonije u 18. stoljeću”. U: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova*, uredili Dušan Čalić i Đuro Berber, 293-304. Osijek: JAZU, 1991.

Buczynski, Alexander; **Kruhek**, Milan; **Valentić**, Mirko, priređ. *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća*, svezak 1: *Gradiška pukovnija*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999.

Bunčić, Ivanka. *Brodski kontumac*. Katalog izložbe. Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja, 1989.

Čapo, Hrvoje; **Juranić**, Danijela. *160 godina bolnice u Novoj Gradiški: izložbena dvorana Gradskog muzeja Nova Gradiška*. Katalog izložbe. Slavonski Brod: Državni arhiv u Slavanskom Brodu, 2006.

Čelap, Lazar. „Gradiška graničarska regimenta”. *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje* 9 (1972): 9-42.

„Dopis iz gradiške regimente”. *Narodne novine* (Zagreb), 25. 1. 1843., 1.

„Dopis iz Verbovskoga”. *Narodne novine* (Zagreb), 29. 3. 1843., 1.

Engel, Franz Stefan. *Opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema*. Novi Sad: Matica srpska, 2003.

Gadea, Josephus; **Schmutzer** Joan Adam. „Tabula geographica nova et exacta distincte exhibens Regnum Sclavoniae cum Syrmii Ducatu quod a fluviiis Savi Illoviae Dravi et Danubii allitur eius provinciae conterminae sunt Regnum Hungariae Croatiae Bosniae Serviae et Banatus Temesvrensis, 1741.” U: *Descriptio Croatiae. Hrvatske zemlje na geografskim kartama od najstarijih vremena do pojave prvih topografskih karata*, uredio Mirko Marković, 218-219, 294. Zagreb: Naprijed, 1993.

Grmek, Mirko Dražen. „O stručnoj naobrazbi liječnika u Hrvatskoj do početka XVIII stoljeća”. *Liječnički vjesnik* 90 (1968), br. 12: 1221-1238.

Hietzinger, Carl B. von. *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums. Ein Versuch*, svezak 1-2. Wien: Gedruckt und im Verlage bei Carl Gerold, 1817., 1823.

Horbec, Ivana. *Zdravlje naroda – bogatstvo države: prosvijećeni apsolutizam i počeci sustava javnoga zdravstva u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2015.

Ilić Oriovčanin, Luka. *Lovorike gradiškog graničarskog puka br. 8 opjevaju narodne pjesme koje je sabrao i razjasnio Luka Ilić Oriovčanin bivši vojni duhovnik sad župnik*. Nova Gradiška: GTP „Gembarovski”, 1990.

Isfordink, Johann Nepomuk. *Schematismus über das zum Sanitäts-Dienste der k. k. Armee und der Militär-Gränz-Population gehörige Personale*, svezak 1. Wien: B. Ph. Bauer, 1829.

Jančula, Julije. *Povijest Cernika i cernička samostanska kronika*. Cernik: Vlast. naklada, 1980.

Jurišić, Vladimir; **Ćurčija Perez**, Vinko. „Lječilište Topusko”. *Fizikalna i rehabilitacijska medicina* 23 (2011), br. 3-4: 107-113.

Kaser, Karl. *Slobodan seljak i vojnik*, svezak I: *Rana krajiška društva 1545. – 1754*. Zagreb: Naprijed, 1997.

Kljajić, Josip. „Vojnokrajiški čardaci u Slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću”. *Povijesni prilozi* 21 (2002), br. 22: 130-158.

Kljajić, Josip. „Stara Gradiška u 18. stoljeću”. *Peristil: zbornik radova za povijest umjetnosti* 46 (2003), br. 1: 59-83.

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Wien: Aus der k. k. Hof- und Staats-Druckerei, 1830. Pristup ostvaren 15. 8. 2021. https://library.hungaricana.hu/en/view/MilitarAlmanachSchematismus_1830/?pg=0&layout=s.

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthums. Wien: Aus der k. k. Hof- und Staats-Druckerei, 1848. Pristup ostvaren 15. 8. 2021. https://library.hungaricana.hu/en/view/MilitarAlmanachSchematismus_1848/?pg=0&layout=s.

Militär-Schematismus des österreichischen Kaiserthumes für 1868. Wien: Aus der k. k. Hof- und Staats-Druckerei, 1868. Pristup ostvaren 15. 8. 2021. https://library.hungaricana.hu/en/view/MilitarAlmanachSchematismus_1868/?pg=0&layout=s.

Salopek Bogavčić, Iva. „Kontinuitet toponima od 1210. na gradiškom području”. Kvalifikacijski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2007.

Salopek Bogavčić, Iva. „Novogradiški kotar 1886.-1914.”. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2016.

Salopek Bogavčić, Iva. „Prilog istraživanju događanja na gradiškom području tijekom rata 1788.-1791.” *Scrinia Slavonica* 7 (2007), br. 1: 161-201. Elektronička knjiga, <https://www.e-muzej.com/books>.

Salopek Bogavčić Iva, *Na tragu imena. Putevima povijesnih toponima Zapadne Posavine.* Zagreb: Institut za vrednovanje i obradu razglednica, 2022.

Skenderović, Robert. „Sanitarni kordon na Savi i začetci javnog zdravstva u Slavoniji”. U: *Rijeka Sava u povijesti. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Slavonskom Brodu 18-19. listopada 2013.*, uredio Branko Ostajmer, 313-325. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.

Taube, Friedrich Wilhelm von. *Istorijski i geografski opis Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srema.* Novi Sad: Matica srpska, 1998.

Thaller, Lujo. „Povijest medicine u Hrvatskoj i Slavoniji od 1770. do 1850.” *Liječnički vjesnik* 48 (1926), br. 9: 511-538.

„Toise”. Centre Nationalde Ressources Textuelles et Lexicales. Pristup ostvaren 7. 5. 2022. <https://www.cnrtl.fr/definition/toise>.

„Toise”. Larousse. Pristup ostvaren 7. 5. 2022. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/toise/78294>.

Valentić, Feliks. *Novogradiški spomenar.* Nova Gradiška: Vlast. naklada, 1998.

Iva Salopek Bogavčić*

From Quarantine to Hospital: Public Health Circumstances in Gradiška Posavina during the 18th and 19th Centuries

Summary

This paper aims at supplementing previous knowledge about the sanitary corridor on the border with the Ottoman Empire, which included quarantines, chardaks, and *rastella*, and extended from the Croatian Littoral to Hungary, with a special focus on the trade centre and fortress of Gradiška on the river Sava. Based on the archival sources, including newspapers and unpublished plans of quarantines and *rastella* built next to the frontier fortress of Gradiška during the 18th and 19th centuries, the paper presents the way in which the quarantine functioned in the mid-18th century, before it was abandoned towards the end of the century, as well as the emergence of *rastella* and the organization of the first hospitals. At the end of the 18th century, health care was organized inside the fortress, in the form of a garrison hospital, which is documented around 1780 in Stara Gradiška. Based on the public health legacy of the quarantine and the garrison hospital, and due to the efforts of Franjo Horak, Colonel of the Gradiška Regiment, a regiment hospital was built in Nova Gradiška in 1842. The military public health infrastructure was inherited by the civilian administration and the hospital of Nova Gradiška became a county hospital at the end of the 19th century.

Keywords: Quarantine, Stara Gradiška, sanitary corridor, *rastellum*, Nova Gradiška hospital

* Iva Salopek Bogavčić, 10 000 Zagreb, Croatia, E-mail: iva.salopek.bogavcic@gmail.com